De zekerheid van het socialisme

Henriette Roland Holst-van der Schalk

bron
Henriette Roland Holst-van der Schalk, *De zekerheid van het socialisme*. Arbeiders-Gemeenschap der Woodbrookers in Holland, Amsterdam 1930

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/rola003zeke01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

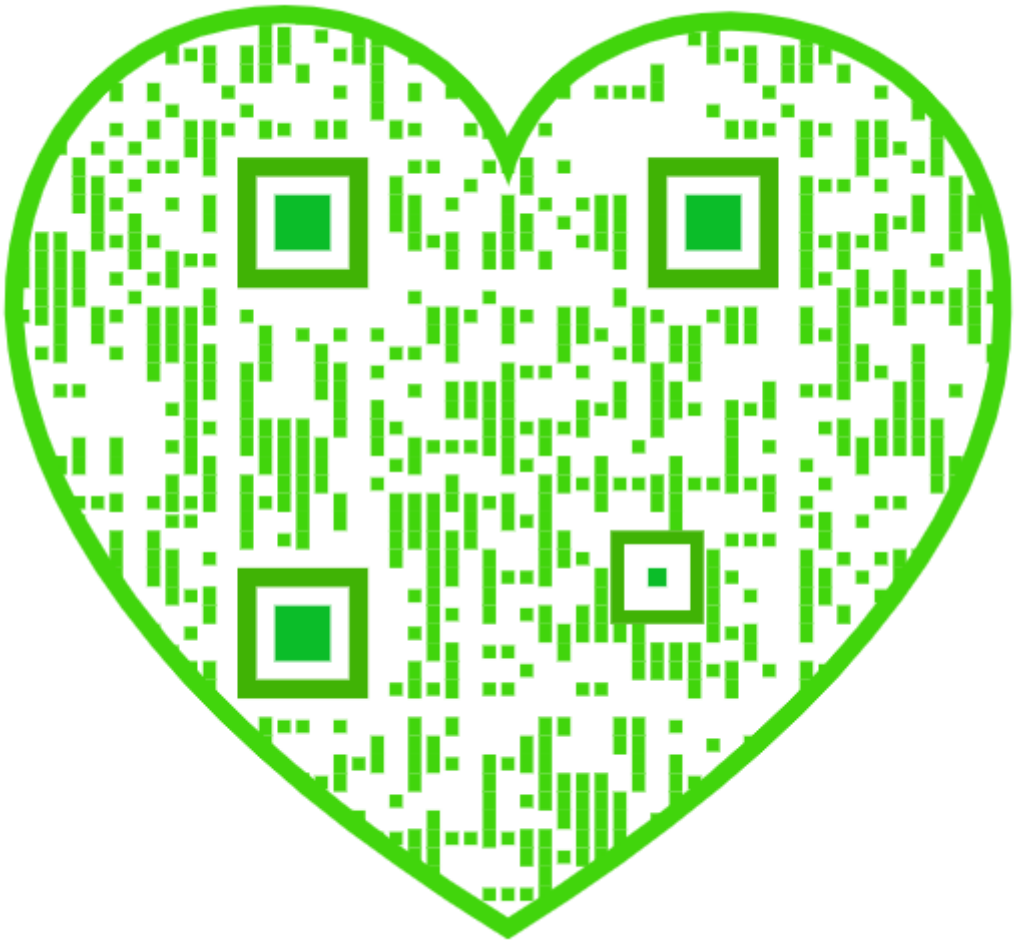

De zekerheid van het socialisme.

I. De oude zekerheid.

De ouderen onder ons zullen zich met mij den tijd herinneren, dat de socialistische toekomst der menschheid voor hen absolute zekerheid was, zekerheid in den zin eener overtuiging, die op enkel-verstandelijke inzichten berustte. Wij waren overtuigd dat de, door Marx ontdekte, maatschappelijke ontwikkelingswetten, den ondergang van het kapitalisme en den overgang naar het socialisme even onvermijdelijk, even noodzakelijk maakten, als de biologische ontwikkelingswet het noodzakelijk maakt, dat de knaap een man wordt. De industrialisatie van het bedrijfsleven; - de toenemende koncentratie van het kapitaal; - de toeneming der klassetegenstellingen; - de groei der arbeidersklasse, gaande in een sneller tempo dan die van eenige andere maatschappelijke groep; - het onvermogen van het kapitalisme, om aan de arbeidersklasse zelfs die mate van levenszekerheid te verschaffen, welke onder vroegere vormen van klasseheerschappij in het algemeen voor de uitgebuite massa's bestond; - het waren voor ons even zoovele maatschappelijke feiten, waar de ‘zekerheid van het socialisme’ logisch uit volgde.

Natuurlijk waren wij ook in die dagen geen fatalisten; wij geloofden geenszins, dat het kapitalisme ‘vanzelf’ in het socialisme zou omslaan. Wij wisten, dat zware, harde strijd noodig zou zijn, om de maatschappelijke verandering tot stand te doen komen, waarnaar wij zoo vurig verlangden. Wij wisten dat enkel de zegevierende arbeidersklasse die verandering doorzetten zou. Haar zegepraal leek ons, binnen niet zeer langen tijd, zeker. Wij geloofden, dat zij het Socialisme m o e s t willen. De statistieken bewezen immers, dat de kapitalistische koncentratie en de andere, hierboven genoemde, verschijnselen, in a l l e landen aanwezig waren. Het tempo was niet overal gelijk, maar de richting der ontwikkeling, die in het socialisme uitmonden moest, gold voor a l l e landen. De proef op de som waren de cijfers die bewezen, dat de sociaal-democratie voortdurend vooruitging. Het aantal leden van soc.-dem partijen nam aldoor toe, evenals het aantal soc.-dem. afgevaardigden in de openbare lichamen. Ook de soc.-dem. pers won onophoudelijk terrein. Nog sterker dan die der politieke organisaties was de groei der moderne vakbonden, die op het vasteland van Europa onder de vleugels der soc.-democratie ter wereld gekomen waren. Het toenemend klasse-bewustzijn en de toenemende macht der arbeidersklasse schenen ons waarborgen der, onfeilbaar naderende, overwinning.

Weliswaar erkenden wij, dat nog groote deelen der arbeiders-

klasse politiek onverschillig waren, terwijl andere deelen dier klasse de kerkelijke partijen volgden. Maar wij waren overtuigd, er in te zullen slagen ook hen te maken tot klasse-bewuste strijders. Zij óók zouden tenslotte inzien, wat millioenen reeds hadden ingezien: dat de omverwerping der kapitalistische heerschappij en de omzetting der maatschappij in een socialistische, in hun belang was; - in het belang van hun persoon, hun gezin, en hun klasse. En dan zouden zij, natuurlijk, ook in hun belang handelen.

Daaraan twijfelden wij niet. Immers de overgroote meerderheid der normale menschen handelden volgens hun belang. Ook zij zouden dat doen, zoo het ons gelukte, hen op redelijke gronden te overtuigen, dat het socialisme hun 'belang' was. Wanneer men den normalen mensch kan overtuigen, dat het redelijk is in zijn belang dit of dat te doen, dan zal hij het ook doen. Althans, dit meenden wij toen. Daarom voelden wij ons zoo zeker. Onze bewijsvoering was zoo logisch: de rede, het verstand, kon er niets tegen inbrengen. Wij hadden de waarheid aan onze zijde. De tegenwerpingen van burgerlijke tegenstanders namen wij niet ernstig: die waren immers, bewust of onbewust, hun ingegeven door hun klassenbelang, door den wil, hun ekonomische voorrechten te behouden. En wat de niet-socialistische, in de eerste plaats de geloovige, arbeiders aangaat, deze werden door de priesters in slaap gesust en bedrogen; zij waren te onwetend om hun 'belang' te begrijpen; maar wanneer wij voortgingen hun de oogen te openen, zouden zij het zien en zich naast ons scharen.

En dan was er natuurlijk ook nog het feit, dat het socialisme een ideaal was. Het was het eenige waarachtige 'algemeene belang'. Daarom kon ook alleen het werken en strijden voor het socialisme op den duur de idealistisch-gezinde arbeiders en de weinige burgerlijke idealisten bevredigen. Ja, ook deze laatsten. Want het was nu eenmaal zoo, dat éénlingen tegen het belang hunner klasse konden ingaan. En ook hun persoonlijk belang konden zij met voeten treden wanneer andere motieven in hen sterker bleken dan het ekonomisch motief, - drijfveeren als meegevoel, rechtvaardigheidsgevoel, menschelijkheid.

Dit laatste paste nu eigenlijk wel niet in onze redeneering, maar de feiten spraken eene te duidelijke taal dan dat wij het konden loochenen. Verreweg de meeste leiders van het internationale socialisme waren uit de bourgeoisie voortgekomen. Wij moesten dus wel aannemen dat de mensch niet fataal aan de belangen zijner klasse, noch aan zijn persoonlijke belangen, geketend is, maar dat integendeel in zijn binnenste een kracht aanwezig is, die hem kan dwingen daartegen in te gaan, - dat het sociaal gevoel sterker kan zijn dan het klassenbelang.

Wij geloofden, dat onze Maatschappij-beschouwing was voortgekomen uit eene, aan de burgerlijke levens- en wereldbeschouwing, absoluut-vijandelijke reaktie, en recht tegenover die wereldbeschouwing stond, voor zoover deze betrekking had op de maatschappij. Wel erkenden sommigen van ons, dat de Marxistische maatschappijleer, het historisch materialisme, in de wordende dialektisch-materialistische wereldbeschouwing paste, dat zij een schakel aan den keten daarvan had toegevoegd. Maar ook dezen beseften niet, dat het historisch-materialisme slechts de toepassing was, op een speciaal gebied, van een algemeene denkwijze over de natuur en den mensch die, reeds in de 18de eeuw ontstaan, haar hoogtepunt in het derde kwart der 19de eeuw bereikte, om van dien tijd af haar gezag allengs te zien tanen. Wij beseften niet, dat onze opvatting van het maatschappelijk leven als een proces, dat mechanisch volgt uit de ontwikkeling der produktiekrachten, steunde op deze algemeene denkwijze: dat alle leven, ook het menschelijk-maatschappelijke, gehoorzaamt aan wetten van eenzelfde karakter, als die de mechanische reakties der anorganische stof beheerschen. Wij beseften niet dat de nadruk, die de Marxistische geschiedbeschouwing op de stoffelijke faktoren legde, verband hield met de algemeene opvatting van de stof als het eenig-reeële. Wij beseften niet, dat de voorstelling van het historisch-materialisme, alsof de ekonomische motieven de eigenlijke kernmotieven in den mensch, en de diepste drijfkrachten der geschiedenis waren, afstamde van de zienswijze der klassieke ekonomie, die den mensch enkel beschouwde als voortbrenger van materieele waarden. Wij beseften niet, dat ons muurvast vertrouwen, dat de arbeidersklasse uit verstandelijk inzicht in haar eigen belang tot het socialisme zou komen, gegrondvest was in het geloof der achttiende eeuwers aan de ‘Rede’, als aan de sterkste, den mensch tot handelen bewegende kracht. Kortom, wij begrepen niet, dat de Marxistische maatschappij-beschouwing nauw verband hield met de mechanistisch-materialistische denkwijze, die van de tweede helft der 18de tot het derde kwart der 19de eeuw bloeide, en dat deze beschouwing gedoemd was te verouderen, naarmate de natuurwetenschappen zich hooger verhieven boven den ontwikkelingsgraad, die tot de vorming van een wereldbeeld met overwegend mechanistisch-materialistische trekken had gevoerd.

Het is naar ik geloof, onmogelijk te ontkennen, dat de zekerheid van het socialisme, die steunde op het geloof in het, de wereld-bewegende en herscheppende vermogen van bepaalde ekonomische faktoren, in de laatste kwart eeuw zeer verminderd is.

Men kan dit ook anders uitdrukken door te zeggen, dat de marxistische ideologie haar stuwkracht voor het grootste deel heeft verloren. En daar geen nieuwe zekerheid tot dusver de plaats der oude heeft ingenomen en het socialisme zich heden nog moet behelpen met een ideologie, welker stuwkracht grootendeels verbruikt is, kan het niet anders, of het groote élan moet verzwakken, de bezieling afnemen, waar de arbeidersklasse den strijd voor het socialisme in het verleden mee gevoerd heeft.

II. De wetenschap op nieuwe banen.

In de laatste halve eeuw is het door de natuurwetenschap ontworpen wereldbeeld zoozeer en in zulke fundamenteele trekken veranderd, dat het moeite kost zich in te denken, hoe het geslacht dat tusschen 1850/'80 leefde en werkte, tegenover het leven en de wereld stond.

De theorieën van Einstein hebben de voorstelling ondermijnd van een absolute tijd en een absolute ruimte, - dat wil zeggen voorstellingen, waaraan twijfel te koesteren nog geen menschenleeftijd geleden waanzinnig zou hebben geschenen. Ook werpen de nieuwste hypothesen in de natuurkunde het oude dogma omver van de onomkeerbaarheid der elementaire atoomprocessen. Is deze hypothese juist, dan beteekent dit het einde van het eeuwenoude konflict tusschen vitalisme en mechanisme.[1)]

De opvatting der atomen als uiterst kleine stofdeeltjes, welker rustelooze door wetten beheerschte warreling hetzelfde beeld biedt in het oneindig kleine als de beweging der hemellichamen in het oneindig groote, - die opvatting, de laatste waarin een materialistische filosofie nog steun vond, wordt door de moderne natuurkunde reeds als verouderd beschouwd. ‘De relativiteits- en de quantum-theorie’, schrijft L.L. Whyte in zijn hierboven aangehaald boekje over de toekomst der fysica, ‘maken duidelijk dat de materie in de oude beteekenis van deeltjes van de een of andere onveranderlijke stof, niet bestaat, en de natuurkunde beschouwt niet langer de ‘materie’ maar de atoom- en andere processen als f u n d a m e n t e e l (blz. 72). Dezelfde gedachtelijn volgend, sprak de hoogleeraar Fokker niet lang geleden in zijn inaugurale rede, getiteld ‘Natuurkundige concepties van buitennatuurkundig belang’, de verwachting uit, dat de voornaamste taak der natuurwetenschappen gedurende de komende decenniën zou zijn te werken aan de ‘ontstoffelijking der materie’.[2)]

1) Zie Archimedes or the Future of Physics, bij L.L. Whyte.
2) Ik wil den geheelen hierop betrekking hebbenden passus van zijn rede aanhalen, omdat zij mij voorkomt, de huidige strekkingen in de natuur-wetenschap uitmuntend te formuleeren. ‘Misschien stokt ons de adem, wanneer wij de moeilijkheden zien, waarmede geworsteld moet worden, maar zeker mogen wij van bewondering vervuld staan voor de voortreffelijkheid van den zeldzamen hartstocht waarmede de werkers van den tegenwoordigen tijd zich wijden aan de vernieuwing der fundamenten, die sinds de XVIIe eeuw de wetenschap gedragen hebben. Zij staan voor een ontzaggelijke taak die men in tegenstelling tot tendenzen der vorige eeuw zou kunnen noemen, de ontstoffelijking der materie. Ontstoffelijking zonder extra of supramaterieele bespiegeling, maar door hardnekkig en hardwerkende beschouwing der materie zelf in haar kleinste elementen, die eer voorvallen dan dingen zijn.’

Ook de opzienbarende ontdekkingen der scheikunde in de laatste kwart-eeuw, ontdekkingen die den nekslag toebrachten aan het dogma van de onveranderlijkheid der elementen, hebben enormen invloed op de verandering van ons wereldbeeld en van het daarmee samenhangende levensgevoel uitgeoefend. De ontdekking der verschillende stralen heeft niet enkel geleid tot toepassingen in het maatschappelijk leven die alles overtreffen wat de stoutste fantaisie zich ooit vermocht voor te stellen, die ontdekking, en het daaruit volgende doordringen dier wetenschappen op een geheel nieuw gebied, heeft ons ook geleerd dat, alle vroegere wetenschappelijke dogma's ten spijt, elementen in elkaar kunnen overgaan en dat in het Heelal voortdurend vorming van nieuwe elementen - dat is schepping - plaats vindt.

Zoo heeft deze vooruitgang der wetenschap ons op veel sterker en reëler wijze dan te voren mogelijk was doen beseffen, hoe oneindig de krachten der natuur zijn en in ons het vermoeden versterkt, dat wij daarvan wellicht nog slechts zeer weinige kennen. Al zetten de mannen der wetenschap hun werk rusteloos voort, zoo heeft het vroeger gekoesterde vertrouwen, dat menschelijk inzicht het Universum eens geheel doorgronden zou, juist onder hen algemeen plaats gemaakt voor een houding van diepen eerbied en bewondering tegenover het leven, een besef van zijn oneindigheid en ondoorgrondelijkheid. Zoo is ook de uitspraak te verstaan van Dr. Büchner, in diens nieuwe bewerking van Duncan's ‘Moderne Wetenschap’, ‘Molekulen en Atomen’: ‘waar de wetenschap vroeger hechten, zekeren bodem vond, is nu nog slechts drijfzand’.

De biologie komt steeds meer terug van de opvatting die in zuiver-mechanische faktoren de oorzaak zocht van de veranderingen in levende wezens. De néovitalistische richting der biologie aanvaardt het bestaan van een organiseerend beginsel in den mensch en de andere levende wezens, een beginsel dat opbouwend, instandhoudend en herstellend werkt. Proeven, door Dr. Hansen te Heidelberg genomen, hebben bewezen dat wanneer men iemand het eten van eiwitrijk voedsel suggeseert, in het maagsap de fermenten ontstaan, die het eiwit verteren. Er be-

staat dus in het organisme een ‘iets’ of een a g e n s , dat de daaraan meegedeelde gedachte lichamelijk weet te realiseeren.

Niet minder dan van de exacte wetenschappen geldt van de zielkunde, dat zij met haar doelstellingen is gegroeid. Sommigen noemen haar nog te nauwernood een wetenschap; in elk geval verkeert zij nog in die eerste stormachtige ontwikkelings-fase, waarin b.v. de chemie een eeuw geleden verkeerde. Maar hoe onrijp zij nog is, hoe weinig eenheid van opvatting omtrent een aantal gewichtige vraagstukken in haar nog heerscht; hoe stoutmoedig, om niet te zeggen hoe avontuurlijk de hypothesen vaak zijn, waartoe het hartstochtelijk streven naar het begrijpen der diepste menschelijke roerselen haar voert, zoo heeft zij toch in den korten tijd van haar bestaan ons inzicht in het wezen van de innerlijke wereld evenzeer verbreed en verdiept, als de natuurkunde, de scheikunde en de sterrenkunde dit deden ten opzichte der uiterlijke wereld. De fisiologische zielkunde heeft ons de wetmatigheid leeren begrijpen der psychische processen en ons duidelijk gemaakt hoe de indrukken die wij van de buitenwereld ontvangen, verschillen al naar onze bewuste en onbewuste belangstelling en welk aandeel deze heeft aan het totstandkomen van wereld- en levensbeschouwingen.

De diepte-psychologie heeft ons doen begrijpen, dat het innerlijk geschieden een stroom is, welks golven, al schijnen zij een oogenblik lang afzonderlijke eenheden te zijn, tevens ééne ondeelbare eenheid vormen. Zij heeft ons het mechanisme der innerlijke functies geopenbaard, waardoor de mensch gevoelens, die hij niet vermag te verdragen, terugdringt naar de diepere lagen van dien stroom, waar zij hem, althans schijnbaar, niet meer hinderen. Zij heeft ons verbaasd doen staan over den onuitputtelijken rijkdom van het bewustzijn, ons doen begrijpen dat de diepte daarvan langs verstandelijken weg nimmer gepeild kan worden, dat elke menschenziel een afgronddiepe zee gelijk is. Zij heeft ons gebracht tot het besef van de levensdrift en van de voortplantingsdrift, de twee sterkste elementaire driften, die als wil-tot-macht en zinnelijk begeeren, in die zee de oerstroomingen zijn. Zij heeft ons doen huiveren voor de monsters, de daemonische krachten, die in zijn diepten wonen. Maar ook heeft zij, door ons de meer-dan-persoonlijke inhouden van het onderbewustzijn te openbaren, het groote gemeenschappelijk fonds van gevoelens, neigingen, symbolen, in den loop der eeuwen gevormd, ons den onzichtbaren band leeren begrijpen, die de menschen van elke generatie onderling èn met de vorige generaties verbindt. En om deze reeds te lange opsomming te besluiten, zoo hebben althans enkele van haar meest eminente beoefenaars in de diepten van het bewustzijn een vermogen tot heeling

en regeneratie op geestelijk gebied meenen te ontdekken, van gelijken aard als het vermogen tot lichamelijke regeneratie, dat zich bij sommige lagere dieren op zoo verwonderlijke wjjze openbaart en ongetwijfeld als heel- en geneeskracht ook in den mensch, zij het in geringe mate, aanwezig is.

Nog in ander opzicht heeft de psychologie - evenals de natuurwetenschap - in den laatsten tijd een gewichtige koersverandering doorgemaakt. Terwijl vele jaren de analyse der verschijnselen, het uit elkaar halen en telkens verder indeelen, in haar overwoog, treedt thans een synthetische strooming op den voorgrond. De mensch wordt weer opgevat als een levende persoonlijkheid, wier verschillende eigenschappen en vermogens een oordeelbare eenheid vormen.

Ook op andere wijze heeft de psychologie ons geholpen het te beperkte en vlakke levensbeeld dat de 19de eeuwer in zich omdroeg, te verbreeden en te verdiepen. Zij heeft ons doen begrijpen, dat de exakte wetenschap niet, zooals men een tijdlang meende, de maat aller dingen is. Wij beginnen terug te komen van den waan, dat de ontwikkelingsgraad der techniek de beste. om niet te zeggen de eenige, maatstaf der kultuur is. Het algemeen verspreide gevoel van onvoldaanheid, de ondragelijke disharmonie tusschen verlangen en bereiken, het hunkeren van zoovelen naar antwoord op de vraag naar den zin des levens, - zij hebben ons geleerd, dat opeenhoping van speciale kennis, vermeerdering van het ons ten dienst staande feiten-materiaal, lang niet hetzelfde is, als dieper inzicht in de gronden van het Zijn en in die van ons eigen menschelijk wezen.

De materialistisch-mechanistisch denkende mensch van een vorige periode erkende slechts één vorm van ervaring: die, afhankelijk van de zintuigelijke gewaarwording; en slechts ééne vorm van waarheid: die van het soliede wetenschappelijk denken. Van deze beperktheid, deze aanmatiging van een deel van ons wezen tegenover andere deelen, hebben de nieuwe filosofie en psychologie ons verlost. Een boek als William James' ‘Varieties of religious experiences is een mijlpaal in de worsteling van den geest, om los te komen uit het mechanistisch rationalisme dat, hoe bevrijdend het ook werkte in het verleden, thans op zijn beurt tot een kluister geworden is. Wij durven weer voelen en uitspreken, dat de innerlijke ervaring even waardevol voor het leven, dat is even waarachtig is als de uiterlijke. Wij mogen weer overtuigd zijn, dat de verheven sferen waarin de extatische verbeeldingen der groote scheppingskrachtige kunstenaars ons binnenvoeren, even waarlijk bestaan als de nuchtere domeinen van het alledaagsche beleven. Wij durven het goede recht der intuïtieve kennis, op háre wijze te gelden naast de kennis die het

schiftende en redeneerende verstand ons verschaft, weer onvoorwaardelijk verdedigen.

De nieuwere filosofie - hier beteekent de naam van Bergson een mijlpaal - en de nieuwere biologie niet minder - hebben ons geleerd, de aanmatiging af te wijzen, waarmee het verstand zich opwierp als onze heer en gebieder. Wij leerden zijn funktie begrijpen, die is, de scherpzinnige, voorzichtige en tevens stoutmoedige dienaar der levens-drift te zijn, - het bewonderenswaardige, maar lang niet feillooze werktuig, dat die drift in den loop der tijden voortbracht, steeds verbeterde, steeds fijner sleep.

Wij hebben meer inzicht gekregen in de listen en lagen van het emotioneele deel van ons wezen; wij beseffen beter hoe dat, wat men de zuivere lokiga noemt, niet bestaat en niet bestaan kan, zoodra het dingen geldt, die betrekking hebben op ons zelven, op onze belangen en begeerten en in 't algemeen op alles, wat ons gevoel in beweging brengt. Wij weten dat allerlei meeningen en denkbeelden, die ons toeschijnen op verstandelijke redeneering te berusten, ons ingefluisterd worden door het hart en ingegeven door onze verlangens. Daarom gelooven wij niet meer aan de mogelijkheid van theorieën en stelsels over de maatschappelijke ontwikkeling, die op zuiver wetenschappelijken weg, d.w.z. geheel buiten onze gevoelens en verlangens en ethische oordeelvellingen om, tot stand gekomen zouden zijn. Wij gelooven dus ook niet meer aan een zuiver wetenschappelijke, een geheel objektieve socialistische maatschappij-beschouwing. En wij voelen ons niet armer, omdat wij het geloof daaraan hebben verloren, maar integendeel vrijer en rijker, omdat wij begrijpen dat het socialisme, als maatschappijbeschouwing en als doelstelling van ons streven, niet enkel, zelfs niet in de eerste plaats, steunt op het verstand, maar op onze diepste en zuiverste zedelijke gevoelens, - op ons gerechtigheidsgevoel, ons meegevoel, ons verantwoordelijkheidsgevoel, ons gevoel van verwantschap-met-anderen, onze liefde tot den mensch en tot al het levende.

Wij weten dat aan den wil, het socialisme te verwezenlijken, zeer verschillende menschelijke aandriften deel hebben; het instinkt van zelf-waardeering zoowel als dat van zelfhandhaving, dat het volstrekt niet enkel of zelfs voornamelijk ekonomische motieven zijn, die de arbeiders drijven tot den strijd voor het socialisme. Wij weten dat de sterke komplexen van minderwaardigheidsgevoelens, die onderdrukte klassen, volken en rassen niet minder kwellen dan hun materieele ontberingen, heden ten dage steeds meer tot uiting komen in het streven naar politieke vrijheid en sociale gelijkwaardigheid, in datgene wat wij onder het woord ‘socialisme’ verstaan.

Inplaats van op de nieuwste ontwikkeling der burgerlijke wetenschap met geringschatting neer te zien en ons in gedachteschema's, die in vele opzichten verouderd zijn, te verbijten, gelooven wij dat veel in het streven van die wetenschap, natuurlijk niet blindelings, maar kritisch en met de noodige voorzichtigheid gebruikt, ons kan helpen te komen tot een socialistische synthese, die veel beter in staat zal zijn, de geestelijke aspiratie eener voorhoede van arbeiders en socialisten in het huidig tijdperk te bevredigen, dan de marxistische theorie dit vermag.[1)]

III. Zijn de voorspellingen van het marxisme in vervulling gegaan?

De prognose, die Marx in ‘das Kapital’ ten opzichte van de industneele ontwikkeling stelde, is in vervulling gegaan; zijn voorspellingen op dat gebied hebben zich schitterend bewaarheid. De groei der groot-industrie, de industrieële koncentratie, de vervanging van de konkurrentie door het monopolie, de uitbreiding van het kapitalisme over de geheele aarde, - het is alles uitgekomen. Maar de verwachtingen, die Marx uit deze ontwikkeling van het ekonomische leven afleidde, zijn het slechts gedeeltelijk. Het industrieele proletariaat is ontzaggelijk gegroeid, het werd bij duizenden en honderdduizenden in de industriestreken en de mijngebieden gekoncentreerd. Ook zijn de klassetegenstellingen onophoudelijk toegenomen. Maar het bewustzijn daarvan is bij die toeneming sterk ten achter geraakt. De eenheid van wil, de strijdlust, het élan, de onvoorwaardelijke vijandige inzetting tegenover het kapitalistisch stelsel en de burgerlijke maatschappij, waar zijn zij? Waar is de sterke proletarische ideologie, alle arbeiders saamsmedend tot één geestelijk blok, tegenover het blok der burgerlijke wereld? Waar is de bruisende stroom der proleta□ische solidariteit, uitstroomend over alle landen, over alle verschillen van taal en gewoonten, alle nationale- en rassen-eigenaardigheden zegevierend? Ze zijn ver te zoeken!

‘Dat komt door het vervloekte reformisme’, roepen luide stemmen in koor. Goed, laat het komen door het reformisme, - maar hoe kon het reformisme, niet enkel als politieke richting, maar vooral als algemeene wil-tot-aanpassing aan het kapitalisme, in de arbeidersklasse ontstaan en tot zulk een sterke macht worden? Er waren dan toch faktoren in de maatschappij aan-

1) Zeer juist zegt ook De Ligt in zijn boekje ‘Wereldkrisis en Wijsbegeerte’: ‘De burgerlijke wetenschap verkondigt thans beginselen die, werkelijk doorgevoerd, revolutionair zijn in den besten zin des woords’. (Bldz. 12).

wezig, die de werking der ekonomische krachten in zeer belangrijke mate wijzigden, zoo niet ophieven; factoren, die aan Marx onbekend waren, of welker kracht hij sterk had onderschat. Wanneer een schip volgens nauwkeurige berekeningen een bepaalden koers moet volgen, maar in werkelijkheid van dien koers in belangrijke mate af wijkt, dan bewijst dat, dat er krachten in het spel zijn, waarmede de gezagvoerder verzuimd heeft rekening te houden, die hij onderschatte of zelf niet kende. Die krachten zijn in dit geval de menschelijke aard en het uiterst rijke, uiterst ingewikkelde spel der menschelijke reakties. Marx heeft in hoofdzaak rekening gehouden met één bepaalde menschelijke aandrift, en wel met het natuurlijk streven naar zelfhandhaving en zelfbeveiliging. In werkelijkheid worden de menschen en wordt het menschelijk handelen slechts zelden door één enkel motief beheerscht. Het zelfwaardeeringsinstinkt is haast even oorspronkelijk, even primair als de aandrift van zelfbehoud en het gevoel, dat zich uit dit instinkt heeft ontwikkeld, het gevoel van menschelijke waardigheid, is zonder twijfel een faktor van even groot gewicht in het verzet der arbeidersklasse tegen uitbuiting en onderdrukking, als de drift van zelfbehoud en de uit haar voortkomende ekonomische motieven. Het sterke minderwaardigheidskomplex, dat in de uitgebuiten en onderdrukten als gevolg van verdrongen zelfwaardeerings- en meerwaardigheidsgevoelens ontstaat, is niet minder een bron van geestelijke kwellingen en psychische smart, dan honger, koude, oververmoeienis voor de massa's bronnen van lichamelijk leed zijn. Dit feit: de enorme rijkheid en gekompliceerdheid van het psychisch leven, maakt het in vele gevallen onmogelijk te voorspellen, hoe zelfs een enkel mensch, en nog wel een, dien wij gelooven door en door te kennen, op een bepaalde prikkel zal reageeren. Hoe kan het dan mogelijk zijn, om de reakties van tallooze menschen gedurende vele tientallen van jaren vooruit te zien? Zeker zijn ook het persoonlijke en het kollectieve leven der menschen aan wetten onderworpen; maar wij hebben te nauwernood geleerd, de eerste regels van deze wetten te ontcijferen. Wij staan in de geschiedenis telkens voor het onverwachte, wij worden voortdurend door de gebeurtenissen verrast, juist doordat wij nooit zeker zijn van de menschelijke reakties, zoomin van hun kracht als van de richting, waarin zij zullen plaats vinden. Deze reakties vinden plaats in een milieu, dat zich in voortdurende verandering bevindt en zij zijn zelven óók veranderlijk. De socioloog heeft bij zijn prognose rekening te houden met een zóó groot aantal onbekenden, dat hij altijd gevaar loopt zich te vergissen. De door Marx gestelde ekonomisch-sociale prognose werd aanvankelijk bewaarheid; de kapitalistische ontwikkeling

schiep overal een proletarische klasse, een klasse van rechtelooze en bezitlooze menschelijke wezens, van maatschappelijke pariahs. Die klasse was genoodzaakt, met alle middelen waarover zij beschikte te strijden tegen de fysieke ontaarding, om niet te zeggen de fysieke vernietiging, waarmee het kapitalisme haar leden bedreigde. Geen andere weg scheen voor haar open dan de weg van de revolutionaire worsteling tot het uiterste; geen andere uitkomst dan het socialisme. Maar de strijd en de overwinningen der arbeidersklasse leidden tot voortdurende veranderingen in de kapitalistische maatschappij. Ook bleek het kapitalisme oneindig minder star, oneindig rekbaarder en buigzamer dan men zelfs had gedacht; het bleek vereenigbaar met arbeidswetgeving en arbeidsrecht, met demokratische staatsinstellingen en zelfs met een zekere mate van demokratie in het bedrijfsleven. En ten slotte bleek het vereenigbaar met een arbeidersklasse, die bepaalde eischen stelde aan het leven en bepaalde kultuurelementen in zich opnam. Zelfs bleken de verhooging van den levensstandaard der arbeidersklasse en de verhooging van haar kultuurpeil op de ontwikkeling van het kapitalisme gunstig te werken. Al deze maatschappelijke veranderingen en de daarmee gepaard gaande veranderingen in de positie der arbeidersklasse bleven natuurlijk niet zonder uitwerking op de normen van haar denken en den inhoud van haar bewustzijn. In haar schoot begon een proces van aanpassing aan het kapitalisme, dat de tendenties van daadwerkelijke revolutioneering en onverzoenlijken klassenstrijd voor het socialisme doorkruiste. Wèl werden de terminologie en de leuzen van een vroeger tijdvak gehandhaafd; in werkelijkheid echter werd de nadruk steeds meer verlegd naar het verbeteren van de positie der arbeiders i n h e t k a p i t a l i s m e . Het socialisme raakte op den achtergrond; steeds meer dreigde het gevaar, dat de betere gesitueerde arbeidersgroepen - men moet daarbij volstrekt niet in de eerste plaats aan de best betaalden denken; eerder vormt grootere levenszekerheid het kriterium - inplaats van hun grooter weerstandsen strijdvermogen te gebruiken om hun zwakkere makkers te helpen, dat vermogen, op burgerlijk-kapitalistische wijze, gingen aanwenden voornamelijk tot eigen voordeel.

De wijze, waarop de arbeidersklasse op alle groote gebeurtenissen van den laatsten tijd heeft gereageerd, is geheel verschillend geweest van wat men volgens de marxistische theorie moest verwachten. Dit is waar ten opzichte van de russische revolutie, van den vrede en het streven der kapitalistenklasse naar herstel van haar ekonomische posities. Het is ook waar ten opzichte van de nieuwste kapitalistische ontwikkeling, de rationalisatie en de daarmee verband houdende verschijnselen. De onbetwistbare

toeneming der klassetegenstellingen ten spijt, zien wij juist in deze laatste jaren een nieuw, uiterst bedenkelijk aanpassingsverschijnsel in Amerika, Engeland en Nederland opkomen, n.l. de vervanging van de oude methoden der vakbeweging: strijd, onderhandeling, het afsluiten van tijdelijke overeenkomsten, door de beweging voor den ‘industrieelen vrede’ daaronder te verstaan, een duurzaam bondgenootschap tusschen ondernemersvereeniging en vakvereeniging, op den grondslag van hun gemeenschappelijk belang bij den bloei der industrie en de ontwikkeling der produktie, een bondgenootschap, dat in wezen antisocialistisch is.

Het spreekt vanzelf, dat niet toevallig juist in eenige hoog-ontwikkelde kapitalistische staten de aktie voor industrieelen vrede een aanvang nam. De bourgeoisie dier staten kan aan de arbeidersklasse nog zekere koncessies doen, omdat de bronnen van haar rijkdom en macht niet enkel in het eigen land liggen, maar eveneens - misschien zelfs in de eerst plaats - in de koloniën. (Wat Amerika betreft, moet buitendien de bevolking van vrijwel alle Europeesche landen, behalve Rusland, cijns opbrengen voor de Dollar-plutokratie aan de overzijde van den Oceaan). De bescheiden welstand van sommige arbeidersgroepen in de imperialistische landen, evenals de mogelijkheid voor de bourgeoisie, om den druk van het onderhoud van millioenen werkeloozen uit te houden, zonder haar weelderigen levensstandaard noemenswaardig te verlagen, zij houden beide rechtstreeks verband met de uitmergeling van groote massa's inheemsche werkkrachten in de koloniën. En de vermelding van dit feit brengt ons tot een tekort in het marxisme, dat zich op steeds duidelijker en tevens steeds verontrustender wijze wreekt. Het marxisme heeft ingezien, dat de solidariteit van de werkende massa's der geheele aarde noodig zal zijn, om de bourgeoisie van haar heerschende posities in het politieke en het maatschappelijke leven te verjagen en de produktiemiddelen aan de gemeenschap te brengen. Maar het heeft die solidariteit willen grondvesten in een overeenstemming van belangen, die voor wat het h e d e n betreft, zelfs niet algemeen bestaat tusschen de verschillende arbeidersgroepen van één land, nog minder tusschen die van verschillende landen en het allerminst tusschen de arbeiders der West-Europeesche staten en de onderdrukte massa's van China, Indië en Indonesië - om van de bevolking van het Afrikaansche werelddeel te zwijgen. En voor zoover wèl eenheid van belang tusschen de arbeidersmassa's van het Westen en het Oosten bestaat, vormen de rassevooroordeelen en de rassehoogmoed, die de Europeesch-Amerikaansche arbeidersklasse onbewust van de bourgeoisie heeft overgenomen,

heden nog een sterke ideologische belemmering voor het tot bewustzijn komen van deze eenheid aan de ‘blanke’ proletariërs.

De solidariteit aller werkers op de geheele aarde is een heerlijke leuze, omdat zij den weg baant tot de eenheid aller menschen. Maar een leuze, die niet in de daad kan worden omgezet door een beroep op de persoonlijke- en evenmin op de groeps- of klassezelfzucht, op het verlichte en verstandige eigenbelang. De overwinning van het imperialisme door de verbonden krachten der werkende massa's van Oost en West is een idee, die te ver ligt buiten den dagelijkschen gedachtengang dier massa's, om gemakkelijk realiteit voor hen te krijgen, op hun gevoel te werken, in hen tot een motorische kracht te worden. De ‘arbeidende massa's der geheele aarde’ - dat begrip is evengoed ‘als de menschheid’, nog slechts een abstraktie, een schema dat niet gevuld is met vleesch en bloed. Opdat in de arbeiders der imperialistische staten een werkelijke drang kunne opkomen tot hulp en steun aan het vrijheidsstreven der geestelijk en stoffelijk mishandelde massa's in de koloniale gebieden, moeten de hoogere, sociale gevoelens in hen versterkt worden. Luider moet het meegevoel spreken, hooger moet de wil tot gerechtigheid zich verheffen; de wil te heelen wat gewond, omhoog te heffen wat vertrapt en vergruizeld werd moet in hen over het egoïsme zegevieren. Immers, die wil is een uiting, niet van het verlichte eigenbelang en de verstandige zelfzucht, maar van de liefde, die haar geluk vindt in het geluk van anderen. In deze liefde alléén zullen de massa's van Oost en West elkander vinden.

De overschatting door het Marxisme van de rol der materieele faktoren en de daarmee samengaande onderschatting van de beteekenis der specifiek menschelijke vermogens in het produktieproces, hebben tot gevolg gehad een verkeerde prognose van het Marxisme ten opzichte van de ontwikkeling van den landbouw. Marx geloofde, dat deze dezelfde ontwikkelingsgang zou doormaken als de industrie dit deed: de groote bedrijven zouden ál grooter worden en de kleinere opslokken. Ook in den landbouw zou een centralisatie-proces plaats vinden, tengevolge waarvan de kleine bezitters zouden worden onteigend. Reeds sedert meer dan een kwart eeuw zien wij, dat deze voorspelling door de feiten gelogenstraft wordt. Ook in den landbouw voltrekt zich een ontwikkelings-proces, zeker, maar er is geen sprake van algemeene toeneming der grootbedrijven en van het afnemen der kleine. De ontwikkeling neemt den vorm aan niet van grootere uitbreiding maar van grooter intensiviteit. Tegen de tendenties van de onteigening (door verzwaring van hypotheeklast enz.) der kleine producenten strijdt de koöperatie in verschillende vormen met

vaak gunstige uitkomst. Door de koöperatie wordt het kleinbedrijf, vooral in den tuinbouw, in staat gesteld om van vele technische uitvindingen en verbeteringen gebruik te maken. Dit is ook het geval met de verschillende toepassingen der elektriciteit. In 't kort, het beeld van de ontwikkeling van den landbouw is a n d e r s , het is oneindig rijker en gevarieerder dan het gedachteschema, dat Marx ontwierp. En dat komt voornamelijk, doordat in den land- en tuinbouw allerlei menschelijke aandriften, gevoelens en neigingen in het spel komen, die in de industrie van veel geringer beteekenis zijn. De omgang met planten en dieren, het onmiddellijk kontakt met de aarde en haar groeikracht, - zij verschaffen den mensch, vaak onbewust, een àndere, veel diepere bevrediging, dan het bewerken van de doode materie. In den land- (en tuin) bouw verhoudt de mensch - ook dan, wanneer hij moderne technische hulpmiddelen aanwendt - zich anders tot zijn ‘materiaal’ dan in de industrie, - veel inniger en menschelijker, omdat dit ‘materiaal,’ even als hij zelf, l e e f t . Een socialistische ekonomie, die werkelijk wetenschappelijk, d.i. zoo universeel mogelijk, wil zijn, zal met dit verschil terdege rekening moeten houden.

Wij noemden hierboven terloops de elektrische kracht en haar verschillende toepassingen. Bekend is de uitspraak van Lenin, dat, zooals de stroom de beweegkracht voor het kapitalistisch tijdperk is geweest, de elektriciteit dit zal zijn voor het socialistisch tijdperk. In die uitspraak ligt zeker iets profetisch. Mochten echter de vormen, die het socialisme in de toekomst zal aannemen, ten deele andere zijn dan zoowel Marx als Lenin verwachtten, zoo zal het wezen der elektrische kracht daaraan niet vreemd zijn. Immers, die kracht maakt mogelijk het samengaan van technisch hoog-ontwikkeld bedrijf met decentralisatie van het bedrijf en van den arbeid, natuurlijk niet in alle, maar dan toch zeker in sommige bedrijfstakken. Wij kunnen deze gedachte hier niet verder uitwerken; het is echter duidelijk dat zij andere perspektieven opent van maatschappelijke ontwikkeling dan die, welke het marxisme als de eenig-mogelijk beschouwde, - perspektieven méér overeenstemmend met de aspiraties van het vrijheidslievend socialisme. Dit schijnt ons aan geen twijfel onderhevig.

Wellicht staan wij hier aan 't eerste begin van een nieuwen ontwikkelingsgang, die zich in tegenovergestelde richting als die van de laatste eeuw zal bewegen. De uit de Nederlandsche statistieken blijkende toeneming der kleine bedrijven in de laatste jaren, kan als een vingerwijzing in deze richting beschouwd worden.

Voor den dogmatischen Marxist, die de ‘zekerheid van het

socialisme' min of meer mechanisch afleidt uit den groei der zeer groote, en den ondergang der kleine bedrijven, en tusschen beide verschijnselen een verhouding aanneemt als van oorzaak en gevolg - zou de toeneming der kleinbedrijven, zoo zij voortgang had, een uiterst bedenkelijk verschijnsel zijn. Maar wij die, - al aanvaarden wij ten volle de gebondenheid van het socialisme aan ekonomisch-sociale faktoren, zooals den ontwikkelingsgraad der produktie enz., - toch als zijn g r o n d s l a g e n het gevoel van menschelijke waardigheid, den drang-naargerechtigheid en het meegevoel beschouwen, - wij kunnen ons enkel verheugen over de grootere elasticiteit van het ekonomische leven en den grooteren rijkdom zijner vormen, waartoe de toepassing der elektrische kracht blijkbaar de mogelijkheid schept.

IV. Voert de maatschappelijke ontwikkeling 'noodzakelijk' tot het Socialisme?

Dat de ontwikkeling der maatschappij in de richting van het socialisme niet slechts wenschelijk maar ook waarschijnlijk is, - geen socialist zal het ontkennen, ook niet zoo hij het dogmatische marxisme afgezworen heeft. Maar tusschen 'waarschijnlijk-wenschelijk' en 'noodzakelijk' ligt de kloof, die de werkhypothese, of zoo men wil de bezielende idee, scheidt van het d o g m a . De kern van het marxistische stelsel is juist het dogmatisch geloof, dat de ekonomische ontwikkeling niet slechts de kapitalistische klasse zal plaatsen voor problemen die zij niet kan oplossen, maar ook, dat die ontwikkeling de arbeidersklasse zal n o o d z a k e n het kapitalisme ten val te brengen en door het socialisme te vervangen.

Sedert de imperialistische fase begon, hebben verschillende socialistische theoretici gepoogd in de kapitalistische exploitatie van ekonomisch-achterlijke volken en de daarmee samengaande uitbreiding van het kapitalisme over de geheele aarde, tendenties aan den dag te brengen, waaruit de noodzakelijkheid van het socialisme volgt. Ons inziens zijn zij hierin niet geslaagd. De theorie van Lenin over de 'ongelijkmatige ontwikkeling' der kapitalistische staten en de daaruit resulteerende botsingen verklaart wel op scherpzinnige manier de oorzaak der oorlogen in het imperialisme, maar zij kan niet het bewijs leveren, dat dergelijke botsingen in de toekomst onvermijdelijk zijn. Een ongelijkmatige ontwikkeling bestaat b.v. ook voor de groote ekonomische lichamen, die zich in Europa steeds meer tot trusts en kartels aaneensluiten. Ook nationale en andere tegenstellingen van belangen bestaan tusschen hen. De ervaring

echter bewijst dat die tegenstellingen de groote kapitalisten der verschillende landen niet verhinderen hun g e m e e n s c h a p p e l i j k e belangen op te merken en in vele gevallen ook in overeenstemming daarmee te handelen, al kost dit offers en moet daartoe de winstzucht getoomd en gebreideld worden. Dat de tegenstellingen tusschen de imperialistische staten en statengroepen eens tot een ontzaggelijke botsing zullen voeren, is zeer waarschijnlijk. Onvermijdelijk echter is het niet, zelfs niet afgezien van de mogelijkheid, dat de volksmassa's, vóórgegaan door de socialistische arbeiders, er in slagen den oorlog te verhinderen, dat het toenemend verzet der koloniale volken en de heerschappij van het blanke ras aan de imperialistische fase een einde maken. Een Ontwikkelingsgang, waardoor de wereldbeheerschende ekonomische lichamen zich tot een soort supertrust, die haar wil aan de regeeringen oplag, zouden vereenigen, behoort tot de mogelijkheden. De wereld-diktatuur van het bankkapitaal is evengoed een mogelijk historisch perspektief, als de proletarische diktatuur in de ekonomisch vooraanstaande landen na een zegevierende revolutie.

De toenemende ekonomisch-sociale differentiatie der arbeidersklasse, vooral echter haar organisatorische en ideologische verdeeldheid, zijn verschijnselen die de kansen van het ‘superimperialisme’ als de volgende fase van maatschappelijk-politieke organisatie ongetwijfeld versterken.

Maar zien wij dan niet, dat in de onderdrukte rassen van Azië en Afrika de wil tot zelfstandigheid en vrijheid voortdurend toeneemt? Zullen zij niet eenmaal een einde maken aan de machtsheerlijkheid van het imperialisme, ook zoo de Europeesche arbeidersklasse niet bij machte mocht zijn, alléén haar historische taak te vervullen?

Hierop antwoorden wij: hoe dikwijls scheen het niet, alsof de weg naar de katastrofe, naar den afgrond, voor een natie of een heerschende klasse niet meer te vermijden was? En toch werd de katastrofe vermeden, doordat op het laatste oogenblik een koersverandering werd doorgezet, hetzij dat de publieke opinie daarvoor met onweerstaanbare kracht opkwam, of wel wijze staatslieden begrepen, dat het belang van hun land en van de klasse, die dat land beheerschte. zuivering, matiging, hervorming, vernieuwing van fundamenten eischte. Het imperialisme zou zich kunnen handhaven ook zonder de uitmergeling en onderdrukking der inheemsche bevolking van de tropische landen, zonder zweepen en galgen, zonder poenale sanktie en exorbitante rechten; precies zooals het kapitalisme zich heeft leeren handhaven zonder onmenschelijke exploitatie van vrouwen en kinderen, gedwongen winkelnering enz. Door demokratizeering

van bestuursmethoden, toekenning van ekonomische en politieke rechten, verlaging van belastingdruk, verbetering van het volksonderwijs, de huisvesting, de hygiënische toestanden, door betere arbeidswetgeving en ten slotte: door het verleenen van zelfbestuur, - door dit alles zou het m o g e l i j k zijn, dat de vrijheidsbeweging der onderdrukte Aziatische volken, die niet meer onderdrukt kan worden, meer geleidelijke banen insloeg, op overeenkomstige wijze als in de West-Europeesche arbeidersbeweging vaak het geval is geweest (Chartistenbeweging, kiesrechtstrijd in Duitschland en België enz.). Dit alles lijkt heden uiterst onwaarschijnlijk - en toch is, wellicht, het imperialisme onbewust zèlf reeds overtuigd, dat de tijden voor de oude slavenhoudersmethoden voorbij zijn; wellicht beweegt het zich reeds op het hellend vlak van koncessies, die de begeerte der strijdenden zullen aanwakkeren, hun moed vermeerderen, hun kracht versterken en die onvermijdelijk tot telkens nieuwe koncessies zullen leiden. Want, vergeten wij het niet, de stem der onderdrukten verheft zich in het algemeen pas forsch en dreigend, wanneer het uur van den diepsten smaad, de ergste onderdrukking reeds voorbij en de keer reeds begonnen is. En vergeten wij ook niet dat het imperialisme, wanneer het zal inzien ernstig gevaar te loopen de koloniën te verliezen, wellicht toch genoegen zal nemen met een lagere meerwaardevoet dan vast te houden aan de woekerwinsten die het in de tropen te maken als zijn ‘recht’ beschouwde. Sedert den wereldoorlog zijn de groote lenigheid, de enorme vitaliteit en het sterke vermogen tot vernieuwing en verjonging van het kapitalisme vaak op zoo verrassende, om niet te zeggen verbluffende wijze gebleken, dat wij niet zouden durven beweren ‘het imperialistisch kapitalisme is tot geen vervorming meer in staat’. Het eenige wat wij met zekerheid weten, is dat het zijn essentie niet kan veranderen, dat het macht en rijkdom als de voornaamste doeleinden des levens zal blijven beschouwen, dat het tot geen nieuwe rangschikking der zedelijk-geestelijke waarden komen kan.

Maar zelfs, zoo wij als zeker aannemen, dat de arbeidersklasse op een of anderen dag in de voornaamste landen van West- en Midden-Europa aan de macht zal komen, zelfs dan beteekent dit nog niet, dat het s o c i a l i s m e ook zeker is. In Rusland is thans, elf jaar na de Oktober-revolutie en de vestiging der Sowjet-republiek, nog steeds niet duidelijk of de w e r k e l i j k socialistische tendenties in het ekonomische- en maatschappelijke leven het zullen winnen, dan wel die, welke schijnen te moeten uitloopen op een nieuw type van samenleving, gekenmerkt door staatskapitalisme en heerschappij eener bureaukratie, p l u s een arbeidersklasse met sterk socialistisch gekleurde denkbeel-

den, gevoelens en instellingen, p l u s een groote klasse van klein-kapitalistische warenproducenten, de boeren, wier individualisme getemperd, maar niet vernietigd, wordt door verschillende vormen van koöperatief bedrijf.

Natuurlijk zullen de moeilijkheden, die Sowjet Rusland bij den opbouw van het socialisme ondervindt, zich elders niet in denzelfden vorm voordoen. Maar daarvoor zullen andere moeilijkheden te overwinnen zijn. Hij die zich rekenschap geeft van de toenemende differentiatie in de arbeidersklasse, begrijpt dat de val der bourgeoisie geenszins 'vanzelf' tot het snelle verdwijnen der klasse-tegenstellingen zal voeren. Integendeel is het minstens genomen waarschijnlijk, dat het uitgangspunt van de nieuwe maatschappij een h i e r a r c h i e v a n d e n a r b e i d zal zijn, die gemakkelijk tot de vorming van nieuwe klassetegenstellingen aanleiding kan geven. Geen ijdele spekulaties zijn het, die deze gedachte bij ons doen opkomen, maar het schouwspel der ontwikkeling zoowel in West-Europa als in de Sowjet-republiek. Vormen de boeren in Rusland een gevaar voor den groei van de socialistische faktoren in het maatschappelijk leven, een niet minder groot gevaar vormt de partij- en de Sowjet-bureaukratie. De meest drakonische wetten tegen de opeenhoping van kapitaal en de scherpste verordeningen tegen ongelijkheid van salaris, ook zij vormen nog geen voldoende garantie tegen de opkomst van een nieuwe heerschende klasse en het aldoor opnieuw wegwijken der idealen van sociale gelijkheid. De oversterke nadruk, die het marxisme legde op de ekonomische faktoren in de maatschappij en de ekonomische motieven in den mensch, heeft het blind gemaakt voor de belangrijke rol, die de wil-tot-de-macht speelt in het persoonlijke en het sociale leven, ook zoo daarmee niet rechtstreeks het verlangen naar stoffelijke goederen verbonden is. Er zijn voorbeelden van heerschende klassen, die materieele rijkdommen en een weelderige levenswijze verachtten en ter wille van hun prestige vasthielden aan een ascetischen levensstandaard. Er zijn geestelijke orden, in wier leden en vooral in wier hoogwaardigheidsbekleeders de sterkste vitale aandriften in den wil-tot-de-macht worden saamgetrokken en die het besef, macht uit te oefenen over de zielen, voor het verzaken van alle wereldsche schatten en alle genietingen schadeloos stelt. Lang niet alle naturen zijn voor de verleiding van het goud toegankelijk, - de zorgeloozen zijn het niet, noch de fanatieken, noch de idealisten, - maar voor de verlokking der macht bezwijken haast allen.

'Daar waar ik het levende vond, vond ik den wil tot de macht' (Nietzsche, Zarathustra).

Ook zoo het de arbeidersklasse zou gelukken om de bourgeoisie ten val te brengen blijft het mogelijk, dat een bevoorrechte min-

derheid in haar zelve, die in het kapitalisme tot op zekere hoogte deelnam aan de burgerlijke kultuur, zoo sterk verburgerlijkt zou blijken in denken en voelen, dat haar streven in de nieuwe orde van zaken voornamelijk zou uitgaan, naar het zich zelve zooveel mogelijk voorrechten verschaffen. Méér althans hiertoe zou uitgaan, dan naar het omhoog heffen van de geheele massa, ook ten koste van persoonlijke offers.

IV. Is het socialisme 'zeker' te bereiken door hoogspanning van den wil?

De Amerikaansche onafhankelijke kommunist Max Eastman heeft in zijn boekje 'Marx, Lenin and the Science of revolution' aannemelijk pogen te maken, dat Lenin het marxisme van een fatalistisch- tot een voluntaristisch-gerichte leer heeft vervormd. Tot op zekere hoogte is hij hierin ook geslaagd. Veel minder dan Marx, heeft Lenin de overwinning van het socialisme beschouwd als afhankelijk te zijn van den hoogtegraad der kapitalistische produktie, de koncentratie van het kapitaal, de achteruitgang van het kleinbedrijf, enz. Veel méér dan Marx, heeft hij zich bezig gehouden met de strategie en de taktiek van den proletarischen klassenstrijd. Met juist inzicht in de maatschappelijke situatie, diepgaande kennis van alle faktoren daarvan, (waaronder ook begrepen de geestesgesteldheid en de wisselende stemmingen der arbeiders en boeren), scheen aan dezen grooten Willer onder de menschen de menschelijke wil de voornaamste faktor, waarvan het slagen der proletarische revolutie, - en de daarop volgende socialistische opbouw, - afhing. Onder wil moet hier natuurlijk verstaan worden een impulsie van onuitputtelijke kracht, een langdurige koncentratie van alle zielsvermogens op één enkel doel. De sterkst mogelijke georganiseerde menschelijke aktiviteit, in verband met de hoogste doelbewustheid, - dat waren voor Lenin de faktoren, die bij de worsteling tusschen proletariaat en bourgeoisie den doorslag zouden geven. Zoowel de eerste als de tweede fase der Russische omwenteling - de eerste omvat de jaren 1917/1921, het tijdvak waarin de bolschewiki poogden, door maatregelen van boven-af, en tevens door het opwekken der grootst-mogelijke revolutionaire energie in de massa's, de maatschappij in een zoo snel mogelijk tempo socialistisch te maken; de tweede de jaren 1921/24, toen alle krachten gekoncentreerd werden op het herstel der produktie,[1)] - vormen reusachtige historische experi-

1) Daarna begint de derde huidige fase: die van het streven naar staats-socialistischen opbouw der industrie en naar de versterking van het koöperatieve en kollektivistische element in den landbouw. Of dit streven zal slagen, kan nog niet met zekerheid worden vastgesteld.

menten, ervaringen in ontzaggelijken maatstaf en van wereldhistorische beteekenis ten aanzien van wat deze aktiviteit en deze doelbewustheid te samen vermogen te bereiken, en welke de grenzen zijn, waardoor hun opmarsch onverbiddelijk tot stilstand wordt gebracht.

Wil men deze ervaringen in enkele zinsneden samenvatten, dan zouden deze, geloof ik, als volgt moeten luiden.

Ten eerste. Het Russische experiment heeft bewezen, dat het mogelijk is in bepaalde omstandigheden de proletarische revolutie te ontketenen ook in een land, waar de arbeidersklasse nog slechts een kleine minderheid vormt, - de staatsmacht in handen te nemen en haar te gebruiken om in ekonomisch, juridisch, sociaal en ethisch opzicht zoo volledig mogelijk met het verleden te breken en een nieuw uitgangspunt te scheppen der maatschappelijke ontwikkeling.

In dit opzicht heeft het Leninisme zeker gelijk gekregen tegenover het Marxisme, zooals dit door vele vooraanstaande theoretici der Tweede Internationale, in het bijzonder door Kautsky, werd geïnterpreteerd. Wij stellen dus uitdrukkelijk enkel een bepaalde interpretatie van het Marxisme tegenover Lenin, niet Marx zelf. Marx was niet slechts een geestelijke reus maar ook een vurig revolutionair en men behoeft slechts aan zijn optreden in de dagen der Parijsche Kommune te herinneren - een ‘voorbarige’ poging in 't klein om na een verloren oorlog de burgerlijke samenleving omver te werpen, zooals de Russische Oktoberrevolutie dat in 't groot was, - om zeker te zijn, dat hij in November 1917 met de bolschewiki en niet met de menschewiki zou zijn geweest.

Ten tweede bewees het Russische experiment dat ekonomische achterlijkheid tot op zekere hoogte, veel sneller dan men meende, ingehaald kan worden door geestelijke- en wilsfaktoren, zoodra de grens is overschreden, die de socialistische van de kapitalistische produktiewijze scheidt. Het is vooral door Trotzky in het licht gesteld,[1)] hoe de produktie in Rusland enkel in staat is geweest, de ontzaggelijke depressie der jaren 1918/21 in 5 à 6 jaren te boven te komen, tengevolge van de centralisatie der voornaamste produktietakken in handen van den staat en van het streven naar planmatige regeling der produktie. Hoe gebrekkig de verwerkelijking van dit streven ook nog was, hoe vele en sterke tegenwerkende faktoren het doorkruisten, - de nationalisatie van de industrie, het verkeer en vervoer, de mijnen, den groothandel, zij heeft het aan Rusland

1) In zijn boek ‘Kapitalisme of Socialisme’. (‘Towards Capitalism or Socialism’).

mogelijk gemaakt om, zonder noemenswaardige hulp van buiten, zich in veel vlugger tempo en in veel hooger mate te herstellen, dan vriend en vijand dit voor mogelijk hadden gehouden.

Van soc.-demokratischen kant wordt telkens gewezen op de enge grenzen, die de ekonomische, technische, intellektueele achterlijkheid van de Russische volksmassa's aan het socialistische bereiken stelt. Natuurlijk bestaan die grenzen. Maar niet dat zij bestaan is het belangrijkste voor ons. Immers, geen socialist, tot welke richting hij moge behooren, twijfelt aan de gebondenheid van het socialisme, als de organisatie der produktie door de gemeenschap ten behoeve van al haar leden, aan materieele en technische factoren. En alle socialisten zijn het er over eens dat op een bepaald historisch oogenblik - afgezien van de beteekenis van andere faktoren dan de ekonomische, - deze organisatie der produktie des te sneller bereikt zal kunnen worden en des te beter zal funktioneeren, hoe hooger het peil was, dat de ekonomische ontwikkeling van te voren had bereikt. Het nieuwe, verrassende en verblijdende, dat de Russische proefneming ons in dit opzicht leerde, is juist de gunstige werking der nationalisatie van de voornaamste produktiemiddelen zelfs in een ekonomisch achterlijk land, dat daarenboven in ongeloofelijke mate verarmd, uitgeput en gedesorganiseerd was.

Natuurlijk heeft de hoogtegraad der technische ontwikkeling, waarop een doelbewuste socialisatie van het maatschappelijk leven inzet, grooten invloed op de vormen en het tempo daarvan. Dit spreekt vanzelf. Maar aan den anderen kant echter, - dit leert Rusland - is heden de snelle, sprongsgewijze verbetering der techniek, der ekonomische organisatie enz. veel meer mogelijk dan vroeger. De moderne techniek zelven schept die mogelijkheid door de ontzaggelijke natuurkrachten die zij in haar dienst kan stellen. Ekonomische achterlijkheid is nog slechts in beperkten omvang een belemmering tot de socialisatie der produktie, - immers zij is een belemmering, die snel uit den weg kan worden geruimd.

Maar uit de Russische revolutie valt nog een derde gewichtige les te putten. Wel is waar heeft Marx geschreven dat de communistische maatschappij het resultaat zou zijn van een langdurige worsteling, een lange ontwikkelingsperiode, waarin de menschen en de instellingen volledig omgewenteld zouden worden, - het marxisme echter is niet voldoende op de noodzakelijkheid der ‘omwenteling van de menschen’, dat is van hun g e e s t e s g e s t e l d h e i d , ingegaan. De Russische revolutie nu heeft bewezen, dat het tempo van deze laatste omwenteling of omkeering met die van de instellingen geen gelijken tred houdt. Men kan in

den loop van enkele jaren de industrie nationaliseeren, nieuwe fabrieken bouwen, waarin de modernste techniek wordt toegepast, het arbeidsproces rationaliseeren, electrische centrales van reusachtige kapaciteit aanleggen, op groote schaal traktoren en andere landbouwmachines in gebruik stellen. Men kan machinerieën van elken aard invoeren, en zoo men die behoeft, ook technische specialisten. Elke staat, ook een socialistische, mits hij over bepaalde hulpbronnen en een bepaald krediet beschikt, kan hetzij koopen of fabriceeren alles wat hij voor uitbreiding en verbetering der produktie noodig heeft.

Echter, voor een omkeer van de bedrijfs- en levensvormen in s o c i a l i s t i s c h e n geest is nog méér noodig dan verovering der politieke macht, onteigening der bezitters en nationalisatie der produktiemiddelen. Daarvoor is noodig een sterke en algemeen verspreide sociale gezindheid onder alle groepen van werkers, intellektueelen zoowel als handarbeiders. Die sociale gezindheid kan men niet koopen, noch fabriceeren. Men kan haar groei niet dwingen. Haar elementen: gevoel van fierheid en van zijn menschelijke waardigheid, voldoening wegens het zoo goed mogelijk verrichten van zijn arbeid, rechtvaardigheidsdrang en meegevoel met anderen, en niet het minst: sociaal verantwoordelijkheidsgevoel, moeten reeds vóór den politieken omkeer in de massa's, of althans in een uitgebreide kern tot hooge ontwikkeling gekomen zijn, wil de menschelijke inhoud van het socialisme, dat is de vernieuwing der menschelijke gevoelens en der sociale verhoudingen, gerealiseerd kunnen worden.

Nieuwe ekonomische omstandigheden brengen niet onmiddelijk nieuwe menschen voort. De zelfzucht, de genotzucht, de wiltot-de-macht, de hoogmoed, de verachting van den ‘mindere’ - zij verdwijnen niet bij tooverslag, zoodra maar de industrie in handen van den ‘proletarischen staat’ gebracht wordt. In zoover de ‘kapitalistische’, dat is de zelfzuchtige gevoelens nog krachtiger zijn dan de sociale, in zoover handhaaft zich de oude rangschikking van zedelijke waarden en woekeren de oude, on-menschelijke verhoudingen voort. Aan de nieuwe instellingen wordt het socialistisch merg uitgezogen, zij worden vormen zonder inhoud. Er komt weer een bureaukratie op, deze weet zichzelve weer allerlei voorrechten te verschaffen; de arbeiders in de fabrieken, de werkeloozen in de arbeidsbeurzen worden weer afgesnauwd, en of de nieuwe uiterlijke vormen der maatschappij ook verbeterd en sterker gevoegd worden, van werkelijken groei van een socialisme, gegrondvest in onderlinge achting, onderling hulpbetoon, onderlinge kameraadschap, kan nog weinig sprake zijn. In het gunstigste geval wordt die groei belangrijk vertraagd.

Wij konkludeeren: ook ‘hoogspanning van den wil’ vermag het socialisme niet binnen korten tijd in te voeren, vóór den omkeer der socialistische elementen in het bewustzijn der massa's niet reeds sterk waren (en ook in hun gewoonten zich hadden gekristalliseerd). Zij moet in haar streven falen, niet doordat de materieel-technische maar doordat de voor het socialisme noodzakelijke m e n s c h e l i j k e krachten onvoldoende ontwikkeld zijn. Het socialisme k á n juist hierom niet ‘ingevoerd’ worden omdat het evenzeer op m e n s c h e l i j k e , als op materieel-technische, faktoren berust, omdat het evenzeer een innerlijk groeiproces veronderstelt der sociale eigenschappen, als een komplex van veranderingen in het maatschappelijk leven.

De sociale gezindheid is geen nevenprodukt van de ekonomische ontwikkeling in het algemeen; en zij is dit evenmin van de verschillende organisatievormen der arbeidende klasse. Anders gezegd: er bestaat geen automatisch verband, geen verhouding als van oorzaak en gevolg, tusschen den hoogtegraad der arbeiders-organisatie en die van haar sociale gevoelens, haar rechtvaardigheidsdrang, sociaal verantwoordelijkheidsbesef enz. Het leggen van oversterken nadruk op het groepsbelang en op de verovering der macht door het marxisme heeft de ontwikkeling eener sociale gezindheid onder de arbeiders meer tegengehouden dan gebaat.

V. Is ‘zekerheid van het socialisme’ op nieuwe grondslagen mogelijk?

Wie gebroken heeft met het dogmatische denken, die begrijpt, dat ‘zekerheid van het socialisme’ in de oude beteekenis onbereikbaar voor hem geworden is. Krijgt hij daarvoor niets anders en beters in de plaats, dan zal hij het gevoel hebben, minder krachtig te zijn dan vroeger; zijn geestdrift zal verzwakt zijn, zijn vertrouwen geschokt; hij zal aan den strijd nog slechts met een half hart deelnemen of zelfs zich geheel uit de beweging terugtrekken. Zoo is het duizenden gegaan.

Het is echter óók mogelijk, voor de oude, verloren gegane dogmatische zekerheid, een nieuwe terug te krijgen van hooger orde; eene, die niet enkel, zelfs niet voornamelijk, in uiterlijke verschijnselen en feiten is gegrondvest en niet berust op een interpretatie van de feiten en verschijnselen, waartoe onze eigen belangen en verlangens onbewust de aandrijvende kracht zijn.

Zij, die streven naar een zekerheid van hooger orde, een filosofisch-religieuze zekerheid, zullen zeer zeker rekening houden met de maatschappelijke ontwikkeling. Zij zullen de vermaatschappelijking van den arbeid door de moderne produktiewijze

en de verandering in het arbeidsproces, die alle volken en rassen steeds meer tot een ekonomische wereld-eenheid verbindt, beschouwen als zeer belangrijke faktoren in den groei der menschheid naar eenheid van bewustzijn en van wil. Maar zij zullen overtuigd zijn, dat deze laatste eenheid geenszins het automatisch tot stand komend gevolg kan zijn, noch van de ontwikkeling der kapitalistische produktiewijze, noch zelfs van den strijd der arbeidersklasse om de macht en van hare verovering. Voor die eenheid is ook noodig een voortdurend terrein winnen van de sociale gevoelens op de a- en anti-sociale, een omkeering in de rangschikking der geestelijk-zedelijke waarden, waardoor de dienst van de gemeenschap en de voldoening over het goed verrichten van arbeid voor haar, steeds meer in het algemeene bewustzijn der arbeidende massa's de plaats zullen innemen, die rijkdom en macht thans bekleeden. Of de menschheid ooit eenheid-van-wil en bewustzijn volledig zal bereiken - of ooit alle eenlingen, al is het dan in verschillende mate, den dienst van het geheel zullen voelen als hun hoogste vreugde, - of ooit het sociale verantwoordelijkheidsgevoel zoo groot zal worden, dat de wil, het peil van het toekomstige menschengeslacht te verhoogen, de uitingen der geslachtsdrift sterk beinvloeden zal, - dat kunnen wij nooit met zekerheid w e t e n ; dat is een zaak van g e l o o f . Anders gezegd: wij kunnen nooit door verstandelijke redeneering en met behulp van feitenmateriaal bewijzen, dat het zoo zal gaan. En wanneer wij ons rekening geven van het karakter der huidige beschaving, van de vermechaniseering, niet enkel van den handenarbeid, maar van allen arbeid, van den geest en van het geheele leven, die zich in een beangstigend snel tempo over de geheele aarde voltrekt, - dan kán het niet anders, of wij zullen ons dikwijls afvragen, of Spengler gelijk had, of de kultuur van het ‘avondland’ gedoemd is, onder te gaan in ziellooze verstijving en de menschheid veroordeeld, eeuwig denzelfden cyclus door te maken van ontplooiïng en bloei, gevolgd door verwelking en verstarring.

Waarlijk, voor wie op feiten en verschijnselen alléén afgaat, is dit perspektief der maatschappelijke ontwikkeling op zijn minst even waarschijnlijk als dat van den groei van het socialisme. Maar iets in ons verzet zich tegen het aannemen van dit perspektief. Ons verstand moge het waarschijnlijke er van niet kunnen bestrijden, toch gelooven wij er niet aan. Wij gelooven aan een andere, betere toekomst van de menschheid. Wij gelooven dat zij er in zal slagen in de samenleving de idee der menschelijke broederschap te belichamen; het ‘rijk van vrijheid en gerechtigheid’ te stichten, - het ‘godsrijk op aarde’ te verwezenlijken. Wij gelooven dit niet op rationeele, maar op boven-rationeele

gronden. Wij gelooven het intuïtief, en wij voelen dat dit geloof aan ons leven een zin en een beteekenis geeft, die het anders niet zou hebben. Wij zijn ons bewust, dat ons leven in dienst staat van dit geloof, dat het de stralende kracht is, welke met haar gloed de sfeer van het geestelijk leven doortrekt, de kracht, die ons denken en ons doen bevrucht. Hoe meer wij van dit geloof doordrongen zijn, des te beter voelen wij ons in staat, om voor onze overtuiging te werken, te strijden, en zoo het moet te lijden, des te sterker doordringen ons innerlijke vreugde, warmte en kracht. Wij bevinden ons in zulke oogenblikken in dien 'staat des geloofs', waarvan William James zeide, dat hij gevormd wordt 'uit het vertrouwen in groote dingen, het gevoel dat de wereld voor hen gereed is en dat het mogelijke oneindig grooter is dan het bestaande'.

De eenige zekerheid omtrent het socialisme, die wij kunnen hebben, zoo wij ons niet wijsmaken, dat de maatschappelijke ontwikkelingswetten tot op den grond open liggen voor ons geestelijk oog, - zij is het geloof aan den opwaartschen gang der menschheid, aan de zegepraal van een innerlijke kracht, een innerlijke drang naar volkomenheid, die haar omhoog stuwt door de tijden, ondanks alle uiterlijke belemmeringen der materie en ook ondanks alle lagere, troebele driften, alle dierlijke en demonische krachten in haar zelve. Wij weten, dat elke stap van dien gang naar omhoog in sommige opzichten belemmerd, in andere opzichten bevorderd wordt door wat wij 'de omstandigheden' noemen, - faktoren buiten ons zelven van verschillenden aard. Wij weten dat de konkrete doeleinden, die de innerlijke drang, de wil naar omhoog zich stelt, tot op zekere hoogte voorgeschreven en dat die wil ook in de keuze der middelen, waarmee hij streeft zijn doeleinden te bereiken, niet vrij is maar gebonden aan traditie, omgeving, produktiewijze enz. Het socialisme is voor ons 'het-doel-van-nu'; het hoogste konkrete doel dat de eeuwige drang-naar-omhoog in de menschheid zich n u kan stellen, het hoogst bereikbare doel in dit stadium der menschelijke evolutie. Het socialisme is voor ons het kort begrip, de samenvatting van juist zooveel rechtvaardigheid, broederlijkheid en liefde in alle menschelijke verhoudingen, als wij ons in het huidige stadium der maatschappelijke evolutie kunnen voorstellen. Het is voor o n s het hoogste doel, maar daarom nog geenszins het hoogste of eind-doel der menschheid; zulk een doel bestaat niet, immers het streven naar meer volkomenheid, meer liefde, meer harmonie tusschen mensch en omgeving is eeuwig, evengoed als het streven naar dieper kennis der natuur en meer beheersching van haar krachten. Daarom is het socialisme voor ons ook geen toekomst-paradijs, geen 'Heilstaat',

waarin zoo min mogelijk gearbeid en zoo veel mogelijk geluierd zal worden, geen maatschappij waarin de mensch bevrijd zal wezen van smart en baden zal in louter vreugde. Maar wèl verwachten wij van het socialisme, dat het alle menschen levenszekerheid zal geven en dat het voortdurend naar middelen zal zoeken om den arbeid - iederen arbeid - vreugdevoller te maken. En wel verwachten wij er van dat het de smart zal louteren, de vreugde heiligen en de mensch-onwaardige vormen van strijd tusschen individuen en groepen vervangen door hoogere vormen van geestelijken wedijver.

De oude zekerheid, ofschoon geboren uit verlangen van het gemoed, was van wezen intellektualistisch. Zij steunde op cijfers en feiten, op statistisch materiaal. De nieuwe zekerheid ontkent de waarde van dit materiaal geenszins, wèl echter ontkent zij, dat het a b s o l u t e waarde bezit. Het materiaal, waaruit zij hare bewijzen put, is oneindig omvangrijker dan dat van het dogmatisch socialisme. Dat materiaal omvat niet slechts de ekonomische ontwikkeling van het heden, maar het wereldhistorisch proces van alle tijden. Overal bespeurt het religieusfilosofisch gerichte socialisme - niet enkel in de evolutie der menschheid, maar ook in die der planten en dieren - een voortdurende wisselwerking tusschen het milieu, de omstandigheden, de van-buiten-af dwingende krachten en den drang-van-binnen, - vormenden drang, levensdrang, drang tot opwaarts leven, - die de 'omstandigheden' hetzij gebruikt of overwint. En verder omvat het materiaal, waaruit de nieuwe zekerheid put, óók de wereld der innerlijke ervaring, met haar tallooze getuigenissen van de kracht van het 'levend geloof'.

Levend geloof - dat is tenslotte het wezen der nieuwe zekerheid. Haar meerwaardigheid boven de oude kan zij slechts op één manier bewijzen: door daden van moed en toewijding, die de daden uit de oude zekerheid geboren evenaren of nog overtreffen, door méér offervaardigheid in den strijd voor het socialisme, meer innerlijke kracht, zoowel in de eigenlijke worstelingen als tegenover de verleiding tot aanpassing aan de kapitalistische wereld.

Ten slotte: de nieuwe zekerheid schept kracht en vertrouwen uit haar eigen aktiviteit voor het socialisme, zooals aktiviteit voor een bepaalde zaak, een bepaald beginsel, altijd de werking heeft, ons vertrouwen, ons geloof in die zaak of dat beginsel te versterken. Immers, door onze aktiviteit in socialistischen geest voelen wij, dat het socialisme in ons leeft, dat het een motorische kracht in ons is. Wanneer het dit echter in ons is, dan is er geen enkele reden om aan te nemen, dat het dit ook niet zou zijn in anderen. Vooral, wanneer wij pogen, niet

e n k e l te strijden voor de verwezenlijking van het socialisme in de toekomst, door te streven naar de verovering der macht, maar wanneer wij óók rusteloos streven naar de verwezenlijking van een stukje socialisme in de maatschappelijke instellingen zoowel als in ons persoonlijk leven, in al onze gedragen en onze verhoudingen met de buitenwereld, dan zullen wij v o e l e n h e t s o c i a l i s m e i n o n s t e d r a g e n en het geluk dat dit gevoel ons geeft is de diepste zekerheid die wij kunnen verwerven. Wanneer wij haar hebben, dan hebben wij geen 'bewijzen' voor de 'noodzakelijkheid' van het socialisme en geen geloof aan dogmatische schema's noodig. Dan kunnen wij vol vertrouwen onze kracht blijven stellen in dienst der socialistische arbeidersbeweging, dat is in dienst van den, in en door haar werkenden, goddelijken drang naar broederlijkheid en eenheid-der-menschheid, hoe veraf de verwezenlijking van onze idealen ook nog schijnt.